

УДК 811.161.2'37

*Анатолій Поповський,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри українознавства та іноземних мов
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
(м. Дніпро, Україна)*

УКРАЇНСЬКІ ТОПОНІМИ ІЗ СПОНУКАЛЬНИМИ ДІЄСЛІВНИМИ ФОРМАМИ

Стаття присвячена специфічним назвам населених пунктів України, які сформувалися в прадавні часи й передавалися з покоління в покоління. Ці імена були «відполіровані» в середовищі живої народної розмовної мови і зафіксовані в ділових документах, фольклорі та художній літературі. Такі топоніми стали літературно нормативними. Вони дають можливість відшукати в писемних пам'ятках втрачені в різні історичні часи топонімічні назви внаслідок зникнення чи перейменування населених пунктів України. Колишні назви населених пунктів були стерті з народної пам'яті як результат цього процесу. Вони гідні відродження.

Ключові слова: *топоніми, псевдоніми, спонукальна форма дієслова, словотвірні моделі, краєзнавець, найменувальні характеристики, демонологія.*

Статья посвящена специфическим названиям населенных пунктов Украины, которые сформировались в древние времена и передавались из поколения в поколение. Эти имена были «отполированы» в среде живой народной разговорной речи и зафиксированы в деловых документах, фольклоре и художественной литературе. Такие топонимы стали литературно нормативными. Они дают возможность отыскать в письменных памятках утраченные в разные исторические времена топонимические названия вследствие исчезновения или переименования населенных пунктов Украины. Прежние названия населенных пунктов были стерты из народной памяти как результат этого процесса. Они достойны возрождения.

Ключевые слова: *топонимы, псевдонимы, повелительная форма глагола, словообразовательные модели, краевед, номинативные характеристики, демонология.*

The article is devoted to the specific names of settlements of Ukraine. They were formed in the most ancient times and passed from the generation to the generation. Those names were polished in the environment of the living folk speaking and they were fixed in business documents, folklore, and artistic literature. Such toponyms have acquired the permanence of the literary norm

with well-aimed nominative description in the modern speaking. It reveals the peculiarities of certain locality, the customs of inhabitants or historical events, as well as reasons for renaming. The former names of settlements were wiped from folk memory as the result of this process. They are worth reviving.

Key words: *toponyms, aliases, imperative form of the verb word-formation model, local historian, nominative characteristics, etymology, demonology.*

У лексичному складі української мови маємо досить широкий діапазон мовних одиниць зі спонукальними дієслівними формами, які витворилися в процесі історичного розвитку в стихії живого народного мовлення й набули певного функціонального навантаження не тільки в народнорозмовному середовищі тип *вертихвіст, зірвіголово, горицвіт*, а й літературній мові – *ломикамінь* (Леся Українка), *любимененепокінь* (Борис Мозолевський) та ін. Як номінативні одиниці вони існували в сиву давнину, наприклад:

- назви проукраїнських свят: *Паликона, Маковії* (С. Губерначук);
- у діловому мовленні: *Неїжпаска, Ломинога, Острижиборода, Давибаран* (З реєстру війська Запорізького);
- у демонології: ...у Лоханському порозі сидить найголовніший чорт *Вернивод*, там чорти розбивають плоти (З легенди);
- у фольклорі: *Котигорошко, Вернигора, Вернидуб, Крутивус*, як-от: ...Мати набрала води та й іде – коли горошина котиться по дорозі та й ускочила у відро, а вона і не бачила... Виливає воду – коли дивиться: горошина у відрі; вона взяла та й з'їла, і од тієї горошини уродився син. Дали йому імя *Покотигорошко* (Укр. народна казка);
- у художній літературі: Були Денис, Остап, Овсій і всі троянці, що втопились, як на човнах з ним волочились, тут був *Вернигора* Мусій (І. Котляревський). І страшно стало катові: стоїть *Невважай*. Стоїть і не здригнеться, і голова не гнеться, і пісня не вмирає – рубай не рубай (С. Тельнюк). І ще згадаймо: хіба потерпів бодай один хто із людей службових за перекручення національної політики, за нищення пам'яток культури, за те, що нема достатньо в містах українських дитячих садків, за те, що можна публічно, з хамовитою легкістю образити, висміяти старого колгоспника, якщо він звернеться рідною мовою в метро, в магазині чи ще де – міщанське *Неуважайкорито* добре знає, що йому всюди дозволено ображати національні почуття трудової людини (О. Гончар).

Такі характерні лексеми досить поширені серед псевдонімів, як-от: *Верниволя, Шукай* – Олександр Кониський, *Дармограй* – Тарас Шевченко, *Перекотипале* – Борис Грінченко, *Задержхвістповище* – Дмитро Яворницький та ін. Рідше трапляються антропоніми ускладненого типу, складовою частиною яких є спонукальна форма топонімічних назв: Василь *Копай-Горенко* (З газети), Василь Іванович *Бокій Печихвостський* (І. Ворончук). І якщо такі назви в українській антропонімії більш-менш опрацьовані, то серед топонімічних одиниць, вони, на жаль, лишилися поза увагою науковців.

Українські топоніми вже давно привернули увагу лінгвістів. Особливий інтерес викликає історія їхнього виникнення, структура, розвиток і функціонування в часі й просторі. У цій науковій галузі маємо глибокі дослідження Д. Бучка, М. Габорака, К. Галаса, Н. Герети, Л. Дикої, В. Горпинича, В. Горбачука, І. Железняк, О. Іваненко, І. Ковалика, Ю. Карпенка, А. Корепанової, О. Купчинського, З. Купчинської, А. Лисенка, В. Лободи, Л. Масенко, М. Мриглод, Н. Осташ, Є. Отіна, Т. Поляруш, Я. Пури, Л. Радьо, А. Собуцького, О. Стрижака, М. Торчинського, М. Тишковець, М. Худаша, І. Царалуги, К. Цілуйка, Є. Черняхівської, П. Чучки, Г. Шила, В. Шульгача, М. Янко, В. Яцій та ін. Як влучно зазначають автори посібника «Українська лінгвістика» О. Кулик, Л. Овсієнко, Л. Кардаш, дослідження топонімів є «надзвичайно важливим завдяки специфічним закономірностям їхньої передачі й збереження. Внаслідок своєї соціальної функції – слугувати вказівкою на певний предмет, індивідуалізуючи його, – власне ім'я здатне зберігати своє основне значення при повному заміщенні його етимологічного, тобто при повній неможливості пов'язати його з будь-якими іншими словами цієї ж мови» [6, с. 48]. Словотвірні моделі топонімів, складником яких є спонукальна форма дієслова, не можуть не привернути уваги сучасних дослідників. Такі мовні явища досить поширені й зафіксовані в літописах, ділових документах, фольклорних джерелах, художніх творах, періодиці, довідковій літературі.

У назвах деяких населених пунктів України, до яких усі звикли так, що вже не звертають уваги на їхню етимологію, відбиті видатні історичні події, героїчні вчинки далеких наших предків, багатство народної фантазії, мудрості, спостережливості, що надає їм влучної найменуванняльної характеристики. Наприклад:

1. Поселення на місці сучасного *Берислава* Херсонської області було засноване на початку XV століття і найменувалося тоді *Витовтою митницею*. У середині XV ст. пониззя Дніпра загарбали татари, а потім – турки, збудувавши тут фортецю *Казікермен* («Дівоча фортеця»). У XVIII ст. українські козацькі полки та російська армія штурмом оволоділи укріпленням і на його руїнах заснували місто *Берислав*, у назві якого звучить наказ: «Бери славу!» (З календаря).

2. У XVII столітті на Уманщині коло села Охманова, коли налягли сильні морози, відбулася битва між поляками та козаками, а місце бою нарекли *Дрижиполем* (Г. Нудьга).

3. Той самий, що вчора воював на Гощі, сьогодні толочить Перкосабу, завтра ж, певно, на *Грайтолі* овець душитиме (Ю. Опільський).

Серед топонімів такого типу в українській мові досить поширений лексико-синтаксичний спосіб, який твориться:

1) спонукальна форма дієслова + іменник: *Берислав*, *Вирвихвіст*, *Вернигородок*, *Грайполе*, *Гориславич*, *Гуляйполе*, *Добротвори*, *Дрижиполе*, *Звенигора*, *Звенигородка*, *Копайгород*, *Крутихвости*, *Паликорови*, *Печиводи*, *Печихвости* тощо.

У контексті: Від острова Лавруха Кучугури або *Вирвихвіст* відділяла протока Гнилокіш, де в трясовині часто тонули коні, корови (З газети). Анні Главацькій з *Гориславич* Мостиського району не судилося поки що дістати навіть дрібку цього трагічного занепокоєння (З газети). Приїхав уранці Ус із *Гуляйполя* на свій наділ, глянув – нема колод, самі пні навколо (І. Кулага). *Гуляйполе* – головний твій аул! Всі дороги туди сходяться у славний наш Махноград (О. Гончар). Минають весни і літа, живе *Звенигора* крута (А. Малишко). На Звенигород, на старий Володимир дорога (К. Гриневичева). *Звенигородка* – місто Черкаської області України, райцентр, на р. Гнилому Тікичі... (З енциклопедії). *Копайгород* – смт. Вінницької обл. Розповідають, що назву селища дали люди, яких польська шляхта зганяла з навколишніх сіл на будівництво укріплення (І. Кругляк). Карателі обтікали *Печиводи*, зайшли з тилу, минувши застави на досить далеких підступах (О. Хабло);

Дослідниця топонімів Вінничини Л. Дика привертає увагу до топоніма *Вернигородок*, акцентуючи на тому, що «мотив виникнення назви затемнений; можливо, що це метафорична назва» [5, с. 160].

2) заперечна частка *не* + спонукальна форма дієслова + іменник: *Недайвода*. У центрі села *Недайвода* Криворізького району створено меморіал (З газети). Цікаві відомості про цей населений пункт знаходимо у криворізькій легенді «Як Боголюбівка стала Недайводою»:

«Розповідають старі люди, що в давні часи село Недайвода звалось Боголюбівкою. Й жили в ньому щедрі степовики, готові з усіма поділитися тим, що мали самі. Але трапився їм дуже клятий староста.

Ось якось їхали повз Боголюбівку чумаки, сіль везли волами. Зупинились і попрохали в старости дозволу й самим перепочити, й волів понапувати.

Але староста був не в настрої. Чи то з дружиною полаявся, чи з якоїсь іншої причини. Тільки приховав він від чумаків-мандрівників, які вперше забрели до Боголюбівки, де тут поблизу є вода. Не сказав староста, що село їхнє стоїть на березі багатоводної річки.

Але показав на сусіднє село Іскровку, що за кілька верст від Боголюбівки. Там, мовляв, і перепочинете.

Та скоро чумаки взнали про обман підступного старости. А як узнали, то й поскаржилися на нього самій цариці Катерині.

Цариця чумаків поважала, бо вони постачали Росію сіллям, й до їхньої скарги прислухалася. От і звеліла написати указ: «За відмову чумакам у воді й відпочинку Боголюбівку перейменувати на Недайводу» (З газети).

Січеславський краєзнавець Михайло Богомаз теж не минає історії села Недайвода, подаючи конкретно географічні відомості, час заснування та більш імовірну легенду: «З такою назвою є село в Криворізькому районі на лівому березі річки Інгулець. Засноване в 1782 році.

За народними переказами, назва села пішла з того часу, коли один господар з перших переселенців вирив собі криницю. А вода в ній

виявилась дуже приємною на смак, була прохолодною, знімала втому в подорожніх людей.

Перед криницею пролягав битий шлях. Господаря драгувало те, що чумаки та інші люди забруднювали воду в криниці запиленими цеберками, обвалювали її краї. Він загородив криницю парканом, поставив зруб, навесив ляду, а на ній – замок. Криниця стала недоступною для сторонніх людей. За це люди прозвали господаря «дід Недайвода», і ця назва закріпилася за тим невеличким поселенням.

Згодом землевласники перейменували село в Надеждівку, а пізніше, у 1860 році, йому повернена його первісна назва – Недайвода (З часопису).

Зрідка такі топоніми трапляються в художній, мемуарній, науковій літературі та періодиці, як-от:

Василь від тяжких ран помер, а Микола поклав голову біля села *Недайвода* під час форсування Дніпра (С. Завгородній). *Печихвости* – село Горохівського району Волинської області (М. Наливайко). Прізвиська, співвідносні з назвами, що характеризують особливості поведінки, звичок, уподобань: *Зарізяки* (с. Замочок Жвк) – робили бійки, злодії (с. *Паликорови* Брд.) (М. Наливайко). Попінчук Марко Макарович, 1907 р. народження, с. *Печиводи* Славутського р-ну Хмельницької області, українець, освіта початкова. Проживав у м. Запоріжжі. Шліфувальник заводу № 29 ім. Баранова. «Трійкою» УНКВС по Дніпропетровській області 10 листопада 1938 року засуджений до розстрілу. Дата виконання вироку і місце поховання невідомі. Реабілітований у 1957 році (РІ 30, 487). Ось прізвиська першопоселенців 1827 р. с. *Хвалибогівка* (тепер Добропілля) Гуляйпільського р-у: *Бочковий Афанасій Афанасійович*, *Уляна Матальова*, *Рипченко Яків Прокопович...* (В. Горпинич).

Для морфологічного способу словотворення афіксація є малопродуктивною: *Конай* – залізнична станція Барського району Вінницької області (З енциклопедії), *Минай* – село в Ужгородському районі Закарпатської області (З газети) та ін.

Отже, топоніміка дає «найцінніший матеріал для історії, установлюючи місця поселень і шляхи міграцій часто зниклих народів, характеризуючи місцеві міфи, даючи поняття про типи поселень, про суспільні й сімейні відносини» [6, с. 48]. Грунтовне опрацювання топонімів із спонукальними дієслівними формами дасть можливість відшукати в писемних пам'ятках втрачені в різні історичні часи топонімічні назви внаслідок зникнення чи перейменування населених пунктів України, а також з'ясувати їхню етимологію, регіональне поширення та функціональні можливості в різних стилях української мови. Більше того, такі моделі є досить поширеними в українській мові й становлять своєрідний феномен українського менталітету.

Література

1. Бучко Д. Інверсійний словник ойконімів України / Бучко Д. – Lublin : Red. Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2001. – 325 с.

2. Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур : методологія, методика, джерела) : [наук.-метод. вид.] / Ворончук І. – К. : Вища школа, 2009. – 510 с.
3. Горпинич В. Нариси з пропріальної та апелювальної словотвірної дериватології : [монографія] / Горпинич В. – Дніпропетровськ : Нова ідеологія, 2012. – 210 с.
4. Губерначук С. Трипільля і українська мова / Губерначук С. – К. : Фенікс, 2005. – 232 с.
5. Дика Л. Ойконімія Східного Поділля (XIV–XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Дика. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.
6. Кулик О. Українська лінгвістика / Кулик О., Овсієнко Л., Кардаш Л. – К. : Міленіум, 2013. – 261 с.

References

1. Buchko D. Inversiyni slovnyk oikonimiv Ukrainy / Buchko D. – Lublin : Red. Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2001. – 325 s.
2. Voronchuk I. Rodovody volynskoi shliakhty XVI – pershoi polovyny XVII st. (rekonstruktsiia rodynnykh struktur : metodolohiia, metodyka, dzherela) : [nauk.-metod. vyd.] / Voronchuk I. – K. : Vyshecha shkola, 2009. – 510 s.
3. Horpynych V. Narysy z proprialnoi ta apeliatyvnoi slovotvirnoi deryvatolohii : [monohrafiia] / Horpynych V. – Dnipropetrovsk : Nova ideolohiia, 2012. – 210 s.
4. Hubernachuk S. Trypillia i ukrainska mova / Hubernachuk S. – K. : Feniks, 2005. – 232 s.
5. Dyka L. Oikonimiiia Skhidnoho Podillia (XIV–XX st.) : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk : spets. 10.02.01 «Ukrainska mova» / L. Dyka. – Ivano-Frankivsk, 2009. – 20 s.
6. Kulyk O. Ukrainska linhvistyka / Kulyk O., Ovsiienko L., Kardash L. – K. : Milenium, 2013. – 261 s.

*Статтю рекомендовано до друку
доктором філологічних наук, професором,
професором кафедри документознавства
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
Навальною Мариною Іванівною*

Стаття надійшла до редакції 18 серпня 2016 року